

De ruimtelijke dispositie van de gemeenschapsliturgie

Louis van Tongeren

1. Inleiding

Voordat de vernieuwing van de rooms-katholieke liturgie, op instigatie van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965), via allerlei commissies en instanties werd uitgewerkt en in documenten en nieuwe liturgische boeken haar beslag kreeg, werden weldra twee zeer ingrijpende veranderingen in de liturgie doorgevoerd. De mogelijkheid die het concilie had geboden om op onderdelen de volkstaal in te voeren werd met beide handen aangegrepen, met als gevolg dat het in zeer korte tijd vanzelfsprekend was dat in het merendeel van de vieringen de volkstaal werd gehanteerd. Daarnaast werden op grote schaal bouwactiviteiten ondernomen om het interieur van kerken aan te passen. Het bestaande hoogaltaar tegen de achterwand van de absis werd buiten gebruik gesteld; in veel gevallen werd het gedeeltelijk ontmanteld door de (dikwijls rijk bewerkte) bovenbouw te verwijderen, en soms werd het helemaal afgebroken. De communiebanken werden weggehaald of verplaatst, zodat het priesterkoor kon worden uitgebreid door het een aantal meters in de richting van het kerkship te verlengen. In het midden van dit vergrote priesterkoor – dat weldra zou worden omgedoopt tot ‘liturgisch centrum’ – kwam een nieuw vrijstaand altaar te staan, en op de grens van dit nieuwe priesterkoor met het kerkship werden links en/of rechts één of twee ambo’s of lezenaars geplaatst. Door deze ingreep in de ruimte kon de priester zich vrij achter het altaar bewegen en was de afstand tussen de gemeente en de plaats waar de liturgische handelingen werden voltrokken verkleind. De liturgie kon voortaan gevierd worden ‘met het gezicht naar het volk’ (*facie versa ad populum*, of kortweg *versus populum*). In de volksmond werd deze ingreep aangeduid als ‘het omdraaien van het altaar’. Hoewel de uitvoering per kerkgebouw kon variëren, vertoonde deze herinrichting van het priesterkoor een grote mate van uniformiteit en homogeniteit. En ook wanneer er nieuwe kerken werden gebouwd ging men van dit concept uit. Men bouwde geen langgerekt schip meer met een afsluitende absis en flankerende zijbeuken, maar concipieerde doorgaans een grote open ruimte, zonder de hinderpalen van de pilaren en met een inrichting waarbij stoelenblokken in een halve cirkel of in hoefijzervorm zijn gerangschikt rond een enigszins verhoogd plateau dat zich aan de lange zijde van de ruimte bevindt. Op dat podium bevinden zich een vrijstaand altaar, een lezer en de zetels voor de pastor, de lector en de misdienaars, en soms is er ook nog ruimte gereserveerd voor het zangkoor.

Met de hier beschreven inrichting is iedere kerkganger vertrouwd. De meesten weten niet beter; alleen vijftigplussers kunnen zich uit een ver verleden nog een andere inrichting herinneren met het daarbij horende Tridentijnse liturgisch

ritueel van vóór Vaticanum II. Inmiddels zijn we ruim een generatie verder en veel kerken zijn aan een tweede verbouwingsronde toe. De kerkgebouwen zijn te groot geworden. Het uitdunnen van de rijen banken en stoelen, het afschotten van gedeelten van de kerk door gordijnen of plantenbakken en het met touwen afsluiten van bankenblokken worden als tijdelijke oplossingen niet meer geaccepteerd. Er worden rigoureuze maatregelen genomen. In oudere kerken wordt het achterste gedeelte steeds vaker opnieuw ingericht voor een andere bestemming: er wordt een parochiecentrum gecreëerd met werkkamers voor pastores, een vergaderzaal, een ontmoetingsruimte, een keukentje en een toilet-tengroep. De verbouwing van het voorste gedeelte behelst meestal een (forse) uitbreiding van het priesterkoor, waarvoor dikwijls een dubbel motief wordt gehanteerd. Pastores (en koren) wensen meer bewegingsvrijheid en speelruimte, en men wil graag de afstand met de kerkgangers in het schip verkleinen. Vrijwel altijd wordt daarbij de bestaande constellatie zoals die in de jaren zestig is aangebracht, als uitgangspunt genomen en gehandhaafd. Het meest opmerkelijke verschil is dat men, door de uitbreiding van het priesterkoor in de richting van het kerkship, het liturgisch centrum ook in fysiek opzicht meer centraal in de ruimte situeert.¹

Doorgaans wordt de herinrichting van een kerkgebouw uit louter praktische overwegingen gemotiveerd. Verbouwingsplannen worden niet gekoppeld aan een actuele en inhoudelijke bezinning op de betekenis en het wezen van de liturgie, de plaats en de functie van de liturgie in het leven van de gemeente, en de consequenties daarvan voor de ruimtelijke dispositie. Een dergelijke fundamentele bezinning over de relatie tussen de liturgie, de inrichting en het gebruik van de ruimte komt in Nederland slechts moeizaam op gang. Er zijn wel enkele aanzetten voorhanden,² maar een verdergaande reflectie en doordenking en een

¹ Zie voor een kritische reflectie op deze ontwikkeling met betrekking tot de herinrichting van kerken L. VAN TONGEREN: Naar een dynamisch en flexibel gebruik van de ruimte. Een herbezinning op de herinrichting van kerken, in J. LAMBERTS (red.): *Ars celebrandi of de kunst van het waardig vieren van de liturgie* (Leuven / Leusden 2003 = Niké-reeks 48) 85-113.

² P. POST (red.): *Een ander huis. Kerkarchitectuur na 2000* (Baarn 1997 = Liturgie in perspectief 7); S. DE BLAAUW: De (her)inrichting van liturgische ruimten, in *Eredienstvaardig* 15 (1999) 112-116; S. DE JONGE & P. POST: Hemelse wielen. Aldo van Eyck's Pastoor van Ars-kerk te Den Haag, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 15 (1999) 55-74; S. DE JONGE: *Kerkarchitectuur na 2000. Het ontwikkelen van grensverleggende typologieën vanuit het samenspel tussen liturgie, architectuur en duurzame ontwikkeling* (Eindhoven 2002); P. POST: Van Doura tot Vinex. Actuele tendenties met betrekking tot liturgische ruimte, in J. KROESEN, J. LUTH & A. MOLENDIJK (red.): *Religieuze ruimte. Kerkbouw, kerkinrichting en religieuze kunst* (Zoetermeer 2002) 71-89; IDEM: Space for liturgy. Current perspectives for liturgical inculturation, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 18 (2002) 45-59; IDEM: Boekjes, microfoons, banken. Over dingen, ritueel en ruimte, in A. MOLENDIJK (red.): *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa* (Hilversum 2003) 167-191; IDEM: *Space for Liturgy. Between Dynamic Ideal and Static Reality* (Groningen / Tilburg 2003 =

uitwisseling van visies en ervaringen in een onderling gesprek van pastores, besturen, diocesane commissies, architecten en liturgisten komt nauwelijks van de grond en beperkt zich tot incidentele bijeenkomsten.³ Experimenten met andere kerkinrichtingen vinden vrijwel niet plaats, terwijl experimenten juist uitstekende katalysatoren zijn om meer inhoudelijk te reflecteren op de interactie tussen liturgie en de inrichting van de ruimte. Dat blijkt althans uit de situatie in Engeland en Amerika, en de laatste jaren vooral ook in Duitsland. Daar zijn diverse voorbeelden voorhanden van experimenten met andere kerkinrichtingen, die zowel in de ontwerpfase als na de ingebruikneming aanleiding vormen tot verdergaande doordenking, meningsvorming en bezinning met betrekking tot de zoektocht naar een meer adequaat gebruik van de liturgische ruimte. Diverse publicaties geven inzage in de huidige stand van zaken en kunnen ook met vrucht geraadpleegd worden voor een reflectie op de situatie in Nederland.⁴

Netherlands Studies in Ritual and Liturgy 1); IDEM: Church Architecture and Liturgy. Current Perspectives for Liturgical Inculturation, in N. SCHREURS & TH. PLASTOW (eds.): *Juxtaposing Contexts. Doing Contextual Theology in South Africa and the Netherlands* (Pietermaritzburg 2003) 162-187; VAN TONGEREN: Naar een dynamisch en flexibel gebruik van de ruimte.

³ Zoals bijv. de studiedag van bisdom Rotterdam in 1994 over de wijziging van het kerkinterieur, waarvan het verslag is te vinden in *Tijdschrift voor liturgie* 78, 6 (1994); de prijsvraag en de begeleidende studiedag van het bisdom Rotterdam in 1996 met als inzet 'een ontwerp voor een gebouw voor de christelijke eredienst in het derde millennium' met de bijbehorende publicatie POST (red.): *Een ander huis*; het symposium van het Liturgisch Instituut in april 2003 in Tilburg onder de titel 'Ruimte voor liturgie'; de studiedag van het Instituut voor Liturgiewetenschap in november 2003 in Groningen over de spanning tussen hedendaagse liturgie en monumentale kerkgebouwen; de inleidingen van deze studiedag zijn gebundeld in J. KROESEN & R. STEENSMA (red.): *Nieuwe vieringen onder oude daken. De spanning tussen liturgie en monumentenzorg* (Groningen / Tilburg 2004 = Netherlands Studies in Ritual and Liturgy 4); tenslotte kan gewezen worden op een artikelenserie 'Ruimte voor liturgie' in het oecumenisch tijdschrift *Eredienstvaardig* 18 (2002), 19 (2003) en 20 (2004) en op een themanummer van het tijdschrift *Vieren* 2, 2 (2004).

⁴ F. LÜTHI: Versammelt um Ambo und Altar. Ein Konzept für einen Kirchenbau, in *Gottesdienst* 29, 11 (1995) 81-83; K. RICHTER: Liturgisches Handeln und gottesdienstlicher Raum. Eine Verhältnisbestimmung aus katholischer Sicht heute, in R. BÜRGEL (Hrsg.): *Raum und Ritual. Kirchbau und Gottesdienst in theologischer und ästhetischer Sicht* (Göttingen 1995) 57-76; TH. STERNBERG: Suche nach einer neuen Sakralität? Über den Kirchenraum und seine Bedeutung, in *Das Münster* 49 (1996) 142-148; K. RICHTER: Heilige Räume. Eine Kritik aus theologischer Perspektive, in *Liturgisches Jahrbuch* 48 (1998) 249-264; IDEM: Kirchenbau und Liturgie. Zur Wiedergewinnung und Weiterführung der liturgischen Bewegung in heutiger Raumgestalt, in *Kunst und Kirche* (1998) 4-8; IDEM: *Kirchenräume und Kirchenträume. Die Bedeutung des Kirchenraums für eine lebendige Gemeinde* (Freiburg / Basel / Wien 1998); A. GERHARDS (Hrsg.): *In der Mitte der Versammlung. Liturgische Feerräume* (Trier 1999); A. GERHARDS: Raum, Bild, (Bewegung), Liturgie. Perspektiven für ein Zueinander, in B. KRANEMANN, E. NAGEL & E.

Ervaringen die anderen hebben opgedaan en elders gegroeide inzichten kunnen een impuls geven aan en een inspiratiebron zijn voor ons nadenken over het gebruik en de inrichting van de liturgische ruimte.

Steunend op de inzichten die vooral in de Duitstalige literatuur zijn ontwikkeld en verder doordenkend op de buitenlandse experimenten met nieuwe inrichtingen, zal ik in deze bijdrage de vraag uitwerken of de nu gangbare inrichting van de liturgische ruimte rond een dominant en vergroot priesterkoor de meest adequate ruimtelijke vertaling is van het wezen van de liturgie. Verdraagt de liturgische grondhouding of de fundamentele dynamiek van de liturgie deze inrichting en dit gebruik van de ruimte, of zijn andere ruimtelijke disposities daar meer geschikt voor? Daartoe zal ik eerst kort ingaan op de inrichting die momenteel gebruikelijk is. Deze gaat terug op een aantal initiatieven en experimenten die in de eerste helft van de twintigste eeuw binnen de Liturgische Beweging werden ontwikkeld, en die het grondmodel hebben geleverd dat na Vaticanum II in zeer korte tijd wereldwijd is doorgevoerd (2). Hoezeer die inrichting ook in overeenstemming moge zijn met en een goede ruimtelijke vormgeving lijkt te zijn van de inzichten en verlangens van zowel de Liturgische Beweging als Vaticanum II, heeft het functioneren van deze dispositie in de praktijk ons de laatste jaren in toenemende mate bewust gemaakt van een aantal effecten die nooit beoogd zijn en ook niet waren (te) voorzien (3). Deze neven-effecten staan in een spanningsverhouding ten opzichte van de inhoudelijke dynamiek van de liturgie, die meer tot haar recht lijkt te komen bij een dispositie volgens het zogenaamde *communio*-model of het elliptisch concept. In het buitenland is inmiddels in verschillende kerken – overigens in allerlei varianten – met dit concept geëxperimenteerd. In Nederland is dit model tot op heden slechts in één kerk toegepast, waar men het op een eigen wijze heeft doordacht, beargumenteerd en uitgewerkt. Het betreft hier de Jozefkerk in Nijmegen, waar men niet zozeer vanuit historische of theologische motieven heeft geredeneerd,

NÜBOLD (Hrsg.): *Heute Gott feiern. Liturgiefähigkeit des Menschen und Menschenfähigkeit der Liturgie* (Freiburg / Basel / Wien 1999) 100-111; R. GILES: *Re-pitching the tent. Re-ordering the church building for worship and mission* (Norwich 1999²); TH. STERNBERG: Eine Frage der Identität. Wie soll man heute liturgische Räume gestalten?, in *Herder Korrespondenz* 54, 8 (2000) 412-417; A. GERHARDS: 'Blickt nach Osten!' Die Ausrichtung von Priester und Gemeinde bei der Eucharistie – eine kritische Reflexion nachkonziliarer Liturgiereform vor dem Hintergrund der Geschichte des Kirchenbaus, in M. KLÖCKENER & A. JOIN-LAMBERT (Hrsg.): *Liturgia et Unitas. Liturgiewissenschaftliche und ökumenische Studien zur Eucharistie und zum gottesdienstlichen Leben in der Schweiz* (Freiburg / Genève 2001) 197-217; M. DELRUE: Pleidooi voor een nieuwe liturgische ruimte, in *Tijdschrift voor liturgie* 85, 1-2 (2001) 36-44; A. GERHARDS: Räume für eine tätige Teilnahme. Katholischer Kirchenbau aus theologisch-liturgischer Sicht, in W.J. STOCK (Hrsg.): *Europäischer Kirchenbau 1950-2000. European church architecture* (München / Berlin / London / New York 2003²) 16-51; A. GERHARDS, TH. STERNBERG & W. ZAHNER (Hrsg.): *Communio-Räume. Auf der Suche nach der angemessenen Raumgestalt katholischer Liturgie* (Regensburg 2003 = Bild, Raum, Feier. Studien zu Kirche und Kunst 2).

maar vooral vanuit het oogpunt van de spiritualiteit van de liturgie. De vormgeving die men hier gekozen heeft, wijkt af van diverse andere voorbeelden. De gehanteerde argumentatie en de uitgewerkte vormgeving maken inzichtelijk hoe de wijze waarop het model hier is toegepast een ruimtelijke ondersteuning is van de gronddynamiek van de liturgie. Tegelijk stelt dit model fundamentele vragen aan de wijze waarop wij onze liturgische bijeenkomsten concreet vorm geven (4). De hier geboden reflectie met betrekking tot de ruimtelijke dispositie van de liturgie laat zien dat er meer in het spel is dan een afweging van overwegend praktische aspecten. Wie zich serieus bezint op de inrichting van een kerk, is gedwongen om fundamenteel na te denken over inhoud, functie en betekenis van liturgie.

2. Van priesterkoor naar liturgisch centrum

De geschiedenis van de kerkbouw en – meer nog – van de inrichting van kerken laat zien dat de wijze waarop het priesterkoor tot aan Vaticanum II functioneerde, synchroon loopt met een proces van sacralisering, hiëratisering en clericalisering van de liturgie. In een compact historisch overzicht van de ontwikkeling van de kerkbouw laat Thomas Sternberg zien dat de concentratie van de liturgische handelingen en van de bedienaren van de liturgie op het priesterkoor verband houdt met het verdwijnen van het vroegchristelijk gebruik om de catechumenen, doopleerlingen en ongelovigen na de woorddienst weg te zenden.⁵ De deelname aan de viering van de eucharistie was bestemd voor degenen die volledig in de gemeenschap waren opgenomen. Met de opkomst van de volkskerk verdween dat onderscheid en werd iedereen toegelaten, met als gevolg dat de bedienaren zich terugtrokken in een aparte ruimte waar ook het altaar een plaats had gekregen. En ieder die zich buiten deze absis bevond, werd tot toeschouwer van de heilige handelingen die daar voltrokken werden. In de loop van de tijd werd dit gedeelte verhoogd, afgescheiden en vergroot, om ruimte te bieden aan de banken voor clerus, monniken en kanunniken. De verschillende elementen, die zich oorspronkelijk verspreid in de kerk bevonden, werden in dit priesterkoor geconcentreerd en samengebracht. Er was een kerk in de kerk ontstaan. De liturgie was een *theatrum sacrum* geworden op een tot podium of *Bühne* getransformeerd priesterkoor, een gebeuren waar de kerkgangers part noch deel aan hadden.

De afstand die in de loop van de tijd gegroeid was tussen de gelovigen in het kerkerschap en de clerus op het priesterkoor, zowel in fysiek opzicht als ook wat betreft betrokkenheid en deelname, werd door enkele protagonisten van de Liturgische Beweging onder kritiek gesteld. Men wilde die afstand verkleinen en

⁵ TH. STERNBERG: Kirchenbau. Historische Vergewisserungen, in GERHARDS, STERNBERG & ZAHNER: *Communio-Räume* 37-69.

de betrokkenheid vergroten. Van de verschillende initiatieven die daartoe genomen werden, is met betrekking tot het ruimtelijk aspect van de liturgie, de viering *versus populum* van grote betekenis geworden. Uitgangspunt bij dit type liturgie was een zekere mate van wisselwerking tussen de priester en het gelovige volk. Een aantal teksten werd daarom afwisselend in dialoog gezegd, zodat de misviering in deze vorm ook wel aangeduid wordt als *missa recitata* of *dialogata*. Met het oog op deze vorm van liturgie werd in het priesterkoor een vrijstaand(e) altaar(tafel) geplaatst. Vanuit het kerkship gezien nam de priester achter dit altaar plaats, zodat hij met het gezicht naar het volk (*facie versa ad populum*) gepositioneerd was. De eerste poging om tot een dergelijke gedialogeerde mis te komen werd in 1881 in de abdij Maredsous ondernomen, maar direct door de abt verboden.⁶ In het begin van de jaren twintig van de vorige eeuw werd dit type liturgie met de bijbehorende ruimtelijke dispositie in Duitsland gepraktiseerd in de abdij Maria Laach,⁷ en in de burcht Rothenfels, een centrum van de jeugdbeweging waar ook Romano Guardini als inspirator bij betrokken was.⁸

Ook in Nederland werd geëxperimenteerd met een liturgie waarbij de priester zich tot het volk richtte aan een naar voren geplaatst en 'omgedraaid' altaar. Vanaf 1929 gebeurde dit in de abdijkerk van de Norbertijnen in Heeswijk-Dinther en vanaf 1930 in de Sint-Antonius Abtkerk in Rotterdam-Delfshaven, waar één van de pioniers van de Liturgische Beweging in Nederland, F.C. van Beukering, pastoor was [afb. 1]. Dat deze herinrichting omstreden was en niet gepropageerd diende te worden, blijkt wel uit het scherpe protest in 1931 van de Bossche bisschop A. Diepen tegen een artikel in het Norbertijnse tijdschrift *Het Offer* waarin de nieuwe plaats van het altaar werd bepleit; bovendien werd in 1950 de toestemming die Van Beukering had om liturgie te vieren aan het naar het volk gekeerde altaar, weer ingetrokken.⁹

De viering *versus populum* werd gemotiveerd met een beroep op de liturgische praktijk en de ruimtelijke dispositie in de oude basilieken in Rome, en vooral de Sint-Pieter, waar een dergelijke inrichting bestond.¹⁰ Deze kerken waren welis-

⁶ M. CONRAD: Die 'Krypta-Messe' in der Abtei Maria Laach. Neue Untersuchungen zu Anfang, Gestaltungsformen und Wirkungsgeschichte, in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 41 (1999) 1-40, hier 8, noot 32.

⁷ CONRAD: Die 'Krypta-Messe' in der Abtei Maria Laach.

⁸ W. ZAHNER: Raumkonzepte der Liturgischen Bewegung, in GERHARDS, STERNBERG & ZAHNER: *Communio-Räume* 70-94, hier 79-81.

⁹ Zie L. VAN DE MEERENDONK: Van H. Mis van Eerherstel naar herstel van misbeleving. Het miswekenwerk in Nederland en het aandeel van Berneses hierin, in P. AL & M. SCHNEIDERS (red.): *Een soort onschuldige hobby? Een eeuw liturgisch werk van de Norbertijnen in Nederland* (Heeswijk 1992) 87-140, hier 101 (afbeelding van het 'omgekeerde' altaar) en 103; POST: Boekjes, microfoons, banken 167-191, hier 182.

¹⁰ CONRAD: Die 'Krypta-Messe' in der Abtei Maria Laach 16-17; J. RATZINGER: *Der Geist der Liturgie. Eine Einführung* (Freiburg / Basel / Wien 2000) 67-68; A. GERHARDS:

waar overwegend op de oost-west-as gesitueerd, maar hun oriëntatie was anders dan gebruikelijk: niet de absis maar de ingang lag op het oosten. Dit betekende dat de priester zich daar achter het altaar zou hebben opgesteld om zich bij het gebed naar het oosten te kunnen richten. Van achter het altaar keek hij naar de ingang, en was zo dus zowel naar het oosten gewend als naar de gemeente in het kerkship.¹¹ De keuze voor dit ruimteconcept binnen de Liturgische Beweging werd inhoudelijk christocentrisch beargumenteerd: het altaar diende als de mystieke Christus het uitgangspunt te zijn van het denken over liturgie en kerkbouw, en het centrum te vormen bij de inrichting van kerken.¹² Bovendien zou de gemeenschappelijke viering van de liturgie moeten gaan domineren boven de vele private devoties. Daartoe moesten de cultusruimte (het priesterkoor) en de lekenruimte (het kerkship) samenvloeien en dienden de barrières die een scheiding aanbrachten, worden weggenomen. Vanuit deze visie ontwikkelden protagonisten van de kerkarchitectuur in Duitsland in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw nieuwe ontwerpen en modellen waar later op werd voortgeborduurd. Invloedrijke architecten van het eerste uur waren Dominikus Böhm (1880-1955), Martin Weber (1890-1941), Rudolf Schwarz (1897-1961) en Emil Steffann (1899-1968). Dominant bij hun ontwerpen is de centrale positie van het vrijstaande altaar, dat zich op een eiland bevindt waar de gemeente zich omheen schaart (*circum(ad)stantes*) in een gesloten of een open cirkel, of in een daarop gebaseerde variant.¹³ In hun ontwerpen kregen de centrale thema's van de Liturgische Beweging, zoals het gemeenschapsaspect van de liturgie en de activering van de gemeente, een architectonische of bouwkundige uitwerking.

Bij de invoering van de liturgievernieuwing na Vaticanum II werd deze nieuwe dispositie van het altaar in snel tempo en wereldwijd in vrijwel alle bestaande kerkgebouwen doorgevoerd, en bij nieuwbouw werden kerken vanuit dat con-

Wort und Sakrament. Zur Bipolarität von Liturgie und Kirchenraum, in GERHARDS, STERNBERG & ZAHNER: *Communio-Räume* 10-26, hier 15-16.

¹¹ Deze veronderstelde connectie tussen gebedsrichting, oriëntatie van het gebouw en de viering *versus populum* staat de laatste jaren overigens volop ter discussie; zie S. DE BLAAUW: *Met het oog op het licht. Een vergeten principe in de oriëntatie van het vroegchristelijke kerkgebouw* (Nijmegen 2000 = Nijmeegse kunsthistorische cahiers 2); U. LANG: *Conversio ad Dominum. Zu Gebetsostung, Stellung des Liturgen am Altar und Kirchenbau, in Forum Katholische Theologie* 16 (2000) 81-123; M. WALLRAFF: *Christus versus sol. Sonnenverehrung und Christentum in der Spätantike* (Münster 2001 = Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband 32); GERHARDS: 'Blickt nach Osten!'; IDEM: Wort und Sakrament 15-19; R. MEBNER: Gebetsrichtung, Altar und die exzentrische Mitte der Gemeinde, in GERHARDS, STERNBERG & ZAHNER: *Communio-Räume* 27-36, hier 30-33.

¹² Zie ZAHNER: Raumkonzepte der Liturgischen Bewegung.

¹³ Zie voor een uitgebreidere beschrijving en literatuuropgave ZAHNER: Raumkonzepte der Liturgischen Bewegung, en voor wat betreft R. Schwarz bovendien DE JONGE: *Kerkarchitectuur na 2000* 15-43.

cept ontworpen.¹⁴ Dat deze nieuwe inrichting van het priesterkoor zo snel en zo wijd verbreid is geraakt, is des te opmerkelijker omdat hierover geen enkele regelgeving vanuit Rome is uitgevaardigd. Blijkbaar werd deze inrichting als heel natuurlijk ervaren en sloot ze aan bij de beleving van de liturgie. Alleen in de instructie *Inter oecumenici* uit 1964 wordt met betrekking tot het altaar slechts gezegd dat het vrijstaand moet worden opgesteld, “zodat men er gemakkelijk omheen kan gaan en daaraan de eucharistieviering kan plaats vinden toegekeerd naar het volk.”¹⁵

De nieuwe inrichting van het priesterkoor ging meestal gepaard met een uitbreiding ervan, omdat er anders niet voldoende ruimte was voor een vrijstaand altaar. Bovendien moest er ruimte gecreëerd worden voor één of twee ambo's of lezenaars. De liturgie werd immers niet meer alleen aan het altaar gevierd, en de preekstoel, die in het kerkship aan een pilaar hing, was buiten gebruik gesteld. Het eucharistisch gedeelte van de viering vond plaats aan het altaar, maar de opening, de woorddienst en het slot werden doorgaans gesitueerd aan de leenaar(s). Het hele priesterkoor werd speelruimte voor liturgie en de verschillende voorgangers en assistenten hadden er hun plaats. Dat waren niet meer alleen de priesters en de misdienaars of de acolieten, maar ook de lector en de cantor, oude liturgische functies die weer in ere waren hersteld. Bovendien verwisselde in veel kerken – aanvankelijk met de nodige schroom en huiver – het koor de zangzolder voor het priesterkoor, waar vervolgens ook een orgel en een piano werden geplaatst. Iedereen die een actief aandeel had in de viering oefende zijn functie uit op het priesterkoor en was daar meestal ook gepositioneerd. Op die manier waren de liturgische handelingen beter zichtbaar voor de kerk-gangers. Door deze nieuwe inrichting werd het centrum, voordien excentrisch gelegen in de absis, meer centraal in de ruimte geplaatst. Zo werd gerealiseerd dat, overeenkomstig de inzichten en het verlangen van de Liturgische Beweging en de besluiten van Vaticanum II, de afstand tussen de liturgie en het volk werd verkleind en de betrokkenheid vergroot. Het priesterkoor behield echter de functie van het podium, zij het iets minder sacraal en iets meer gedemocratiseerd. Het werd omgedoopt tot liturgisch centrum, een aanduiding die onderstreept hoezeer daar zich het centrale oriëntatiepunt bevindt. Qua vormgeving, inrichting en belichting is alles in de kerk zo gerangschikt, dat het liturgisch centrum alle aandacht naar zich toe trekt. In het gebruik neemt het podium een

¹⁴ In Nederland ontwierp Aldo van Eyck (1918-1999) in de jaren zestig twee kerkgebouwen met een polycentrische inrichting waarin niet alleen het gemeenschappelijke van de gezamenlijke viering, maar ook het individuele van de afzonderlijke gelovigen tot zijn recht kon komen; zie DE JONGE: *Kerkarchitectuur na 2000* 77-98 met uitgebreide literatuurvermelding. Zie voor een overzicht van nieuwbouwkerken in Europa STOCK (Hrsg.): *Europäischer Kirchenbau 1950-2000*.

¹⁵ Instructie *Inter oecumenici* nr. 91. De inleiding op het nieuwe altaarmissaal uit 1970, waarvan de Nederlandstalige versie pas in 1979 beschikbaar was, citeert deze passage; zie *Altaarmissaal van de Nederlandse kerkprovincie* (z.p. 1979): Algemene inleiding, nr. 262.

centrale plaats in, omdat daar de functionarissen hun plaats hebben en de liturgische voorwerpen er zich bevinden, en omdat daar alle handelingen worden verricht en de teksten worden uitgesproken. Bovendien worden degenen voor wie de viering een speciale betekenis heeft op het podium geposteed, zoals het bruidspaar bij een huwelijksviering en de kinderen bij de eerste communie en bij gezinsvieringen. En ook is het liturgisch centrum dikwijls gevuld met allerlei verbeeldingen en visualisering van de thematiek van een viering of van een parochiële actie. Door deze concentratie van personen, handelingen en voorwerpen op en rond het podium, speelt dit ook in de beleving een centrale rol. Hierdoor wordt de indruk gewekt en versterkt dat ‘het’ daar gebeurt. En daarmee krijgen de kerkgangers – onbewust en onbedoeld – de rol van buitenstaanders, van luisteraars en toeschouwers die worden toegesproken en toegezongen.

3. Neveneffecten van de gewijzigde dispositie

De hier in het kort geschetste evolutie van priesterkoor naar liturgisch centrum is de ruimtelijke vertaling van de ingrijpende ontwikkeling die de liturgie in de afgelopen eeuw heeft doorgemaakt. Herinrichting en nieuwbouw van kerken weerspiegelen een zich wijzigende opvatting, visie en beleving met betrekking tot de liturgie. De idealen die de Liturgische Beweging nastreefde werden architectonisch uitgewerkt tot de liturgische centra en podia die inmiddels in alle kerken zijn opgericht.¹⁶ Een toename van de liturgische bewustwording en betrokkenheid, een grotere deelname en een groeiend besef van de gemeenschapszin lijken onlosmakelijk met deze tot standaard verheven inrichting van onze kerken verbonden. Ondanks de grote betekenis en de waardevolle gevolgen van deze nieuwe inrichting voor de viering en de beleving van de liturgie, worden er sinds enkele jaren kanttekeningen geplaatst bij deze liturgische dispositie.¹⁷ Er is de afgelopen vier decennia ruime ervaring opgedaan met de vernieuwde liturgie en met de gewijzigde dispositie van de liturgische ruimte, zodat deze ervaringen geconfronteerd kunnen worden met de intenties van de Litur-

¹⁶ Ook in reformatische kringen neemt de wens om liturgische centra in kerkgebouwen in te richten toe. Zo was de wens om een liturgisch centrum te creëren en in te richten het dominante refrein in de inleidingen tijdens de studiedag in november 2003 in Groningen over de spanning tussen hedendaagse liturgie en monumentale reformatische kerkgebouwen; zie KROESSEN & STEENSMA (red.): *Nieuwe vieringen onder oude daken*.

¹⁷ Het overzicht in STOCK (Hrsg.): *Europäischer Kirchenbau 1950-2000* laat met betrekking tot de afgelopen halve eeuw weliswaar een zeer gevarieerde architectuur zien, zowel wat betreft vormgeving, materiaalgebruik en inrichting, maar de liturgische dispositie kent slechts varianten van de *versus populum*-inrichting: banken of stoelen in lange (ongelijke) rijen of in meer compacte blokken, dikwijls asymmetrisch gesitueerd tegenover of rondom een podium. Er wordt slechts éénmaal verwezen naar een ander model.

gische Beweging en van Vaticanum II. Daarbij dient men zich te realiseren dat de impact en de doorwerking van (aspecten van) de vernieuwing van de liturgie pas na verloop van tijd op hun waarde kunnen worden geschat en geëvalueerd kunnen worden. Bovendien zijn er ondertussen onvoorziene effecten en bijwerkingen aan het licht gekomen die om een nadere beschouwing vragen. Daarnaast dienen we in ogenschouw te nemen dat de hele cultureel-maatschappelijke context van kerk, geloof en eredienst grondig gewijzigd is, met als gevolg dat de massaliteit van de volkskerk in snel tempo is verdwenen en de behoefte aan grote gebouwen voor de liturgische samenkomst is veranderd in een behoefte aan meer intieme ruimten. Bij deze herbezinning, die ook geleid heeft tot de ontwikkeling van een nieuw (experimenteel) ruimtelijk concept, spelen diverse argumenten een rol. Hierbij kan het accent liggen op een historische, liturgische, architectonische of theologische invalshoek, of kan het communicatieve aspect centraal staan.

Toen vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw het priesterkoor werd verbouwd en uitgebreid, bleef het klassieke ruimteconcept gehandhaafd.¹⁸ Kenmerkend voor dit concept is het axiale grondplan, dat sinds de eerste oudchristelijke basiliek ten tijde van Constantijn de Grote de kerkbouw in het westen heeft gedomineerd. Architectonisch ligt in deze kerken het accent achterin de absis. Lichtval, kleurstelling, iconografisch programma en verdere uitmonstering van de ruimte dragen daar toe bij. Door een nieuw liturgisch centrum te creëren dat meer in het kerkship is gesitueerd, wordt er slechts in lichte mate gevarieerd op het klassieke ruimteconcept. De contouren van het gebouw blijven gehandhaafd, evenals de indeling en de inrichting van het kerkship (zij het met minder banken) en ook de daarmee verbonden werking van de lengteas. De herinrichting conformeert zich aan de bestaande architectuur, die de lengtewerking van de ruimte nu eenmaal versterkt. De dynamiek van de klassieke ruimte wordt niet geneutraliseerd, en evenmin aangewend met het oog op de vernieuwde liturgie. De aandacht blijft gericht op het eindpunt van de absis, en dat betekent in de nieuwe constellatie dikwijls: op een loze ruimte die achter het nieuwe liturgisch centrum is ontstaan [afb. 2]. Het naar voren verplaatste liturgisch centrum pretendeert het nieuwe centrum te zijn van de ruimte, maar door de lengtewerking kan er een vals perspectief ontstaan dat conflicteert met de architectonische harmonie: het ruimtelijk oriëntatiepunt ligt immers achter het liturgisch centrum.

Bij de herinrichting is de traditionele tweedeling van de ruimte gehandhaafd.¹⁹ De oppositie tussen priesterkoor en kerkship is door het inrichten van een liturgisch centrum niet opgeheven. De polemische geleding van de ruimte blijft bestaan. Dat wil zeggen dat het liturgisch centrum in oppositie staat met het kerkship. Voorgangers en gemeente zijn frontaal ten opzichte van elkaar gesi-

¹⁸ Zie VAN TONGEREN: Naar een dynamisch en flexibel gebruik van de ruimte 91-93.

¹⁹ Zie VAN TONGEREN: Naar een dynamisch en flexibel gebruik van de ruimte 93-96.

tueerd. Dit 'tegenover' wordt nog versterkt doordat het liturgisch centrum hoger is gelegen, hoezeer dit verschil in niveau ook is aangebracht om de zichtbaarheid te vergroten. De afstand tussen priesterkoor en kerkship is intact gebleven, ook al is deze in fysiek opzicht verkleind in vergelijking met het verleden. Het tot liturgisch centrum verbouwde priesterkoor heeft de uitstraling en de functie van een podium, waar de gemeente tegenover of omheen plaatsneemt. Alle liturgische handelingen vinden op dat podium plaats en de diverse functionarissen zijn daar geposteerd. Het liturgisch spel wordt daar gespeeld ten overstaan van de kerkgangers.²⁰ Het vernieuwde priesterkoor is dan wel geen *theatrum sacrum* meer, maar nog wel een *Bühne*. De aanwezigen houden zich weliswaar niet meer zichtbaar bezig met allerlei privé-devoties, maar zijn tot een soort publiek van toeschouwers en toehoorders geworden. Vanaf het liturgisch centrum wordt de gemeente toegesproken in openingswoord en preek, wordt er voorgelezen uit de Schrift, brengt het koor gezangen ten gehore en worden gebeden uitgesproken, en dit alles *vis à vis* met de gemeente. Door de polemische geleding en opstelling zijn de liturgische handelingen gereduceerd tot één communicatieve beweging. Er is slechts sprake van één vorm van interactie, namelijk een die zich voltrekt tussen het podium en het kerkship, ofwel tussen de voorgangers en de gemeente. De communicatie beperkt zich tot de kring van de aanwezigen, en is ook als handeling binnen die kring besloten. Ook als God wordt aangesproken of er een gebed wordt uitgesproken richt de betreffende voorganger (lector of pastor) zich nadrukkelijk tot de aanwezigen. Misschien wel qua intentie, maar ruimtelijk overstijgt de gemeente zichzelf niet. God wordt wel aangesproken, maar in ruimtelijk opzicht krijgt de communicatie tussen God en de gemeente geen gestalte. Dit betekent dat ook in deze vernieuwde ruimtelijke constellatie de liturgie vooral een voorgangersliturgie en een podiumliturgie is (gebleven). Er wordt niet zozeer verbondenheid of gezamenlijkheid gecommuniceerd, maar een confrontatie en een 'tegenover'. Dit bevordert eerder een passief consumentisme dan een actieve betrokkenheid.

Nu is er de afgelopen jaren veel geïnvesteerd om de betrokkenheid van de kerkgangers te vergroten. Middels instructieve publicaties en vormingscursussen is bij velen het inzicht in achtergronden, inhoud en betekenis van de liturgie toegenomen. En ook de gezamenlijke voorbereiding van vieringen en de inzet van vele vrijwilligers als lector, cantor, koorzanger of voorganger in bijvoorbeeld avondwaken hebben geleid tot een grotere betrokkenheid. Bovendien worden de kerkgangers uitgenodigd en uitgedaagd om zoveel mogelijk actief in de vieringen mee te doen, vooral door samen te zingen en door de teksten, die volledig in de orden van dienst en in de misboekjes zijn afgedrukt, mee te lezen en mee te zeggen. Op die manier wordt vooral het gemeenschapskarakter van de liturgie onderstreept. Dit werd nog versterkt door het maaltijdkarakter van

²⁰ Ook het gebruik van microfoons heeft ertoe bijgedragen dat de liturgie steeds meer geconcentreerd werd op het liturgisch centrum, aldus POST: Boekjes, microfoons, banken.

de viering van de eucharistie te beklemtonen, waardoor de aandacht voor de eucharistie als offer naar de achtergrond verschoof.²¹ Het altaar werd aangeduid als een tafel en het nieuwe, naar voren geschoven altaar was aanvankelijk dikwijls ook een eenvoudige houten tafel. Het altaar wordt niet zozeer beleefd als een offerblok, maar als een eettafel, waar omheen de gemeente zich verzamelt ter gedachtenis van Jezus' laatste maaltijd. Om de bipolariteit van het sinds Vaticanum II vernieuwde eucharistisch ritueel te benadrukken, evenals de sindsdien opgewaardeerde lezing uit de Schrift, is men in aansluiting op de Constitutie over de liturgie zelfs gaan spreken over 'de tafel van het woord' en 'de tafel van de eucharistie'.²² Door de gemeente zoveel mogelijk rond het liturgisch centrum of het podium te rangschikken, en ze te betrekken bij de handelingen die daar aan de twee tafels van het woord en van de eucharistie worden voltrokken, wordt tot uitdrukking gebracht dat de viering vooral een gezamenlijke aangelegenheid is.

Deze herwaardering van het gemeenschapsaspect van de liturgie vertoont overeenkomsten met een gewijzigde waardering en beleving van de liturgie, waarbij er een zwaar accent is komen te liggen op de hier en nu verzamelde gemeente. Het hier en nu van de aanwezigen heeft alle aandacht gekregen, en vieringen zijn sterk persoonsgericht geworden.²³ De bestaanservaring van de kerkgangers heeft een centrale plaats ingenomen, zodat liturgie omschreven kon worden als 'het leven vieren'. Naar het oordeel van criticasters is hierdoor het mysterie uit de liturgie verdwenen; daarom wijzen ze deze persoonlijke benadering binnen de liturgie af als te horizontaal of te eendimensionaal. Daar schuilt iets in: hoewel het voor de levensvatbaarheid van de liturgie van groot belang is dat kerkgangers de viering kunnen verbinden met hun individuele levensgeschiedenis, is het niet ondenkbaar dat door de persoonsgerichte benadering, in combinatie met een sterk ontwikkeld 'wij-samen-gevoel', de liturgie-vierende gemeente te zeer in zichzelf gekeerd raakt. De ruimtelijke dimensie kan dit nog eens versterken, wanneer het nieuwe liturgische centrum als de plaats van handeling alle aandacht naar zich toetrekt. De goddelijke presentie is weliswaar nadrukkelijk verbonden met de gemeenschap van mensen – getuige Jezus' eigen woorden "waar er twee of drie in mijn naam bijeen zijn, daar ben Ik in hun

²¹ Zie in verband met de tegenstelling tussen offer en maaltijd GERHARDS: Wort und Sakrament 21-22; A. GERHARDS & K. RICHTER (Hrsg.): *Das Opfer. Biblischer Anspruch und liturgische Gestalt* (Freiburg / Basel / Wien 2000 = Quaestiones disputatae 186).

²² Zie de *Constitutie over de heilige liturgie* Sacrosanctum Concilium 48 en 51.

²³ Zie in verband met de toenemende personalisering van de liturgie L. VAN TONGEREN: Schaalvergroting van parochies. Uitdagingen en kansen voor de liturgie, in *Tijdschrift voor liturgie* 86 (2002) 222-243, hier 232-233. Met betrekking tot de uitvaartliturgie werkte ik dit uit in IDEM: Individualizing Ritual. The Personal Dimension in Funeral Liturgy, in *Worship* 78 (2004) 117-138. Zie voor personalisering in het kader van de huwelijksliturgie T. MICHELS: 'Daarom hebben wij stenen ringen'. *Recente ontwikkelingen rond het ritueel van de huwelijksluiting* ([Tilburg] 2004) vooral 196-201.

midden” (Mat 18, 20)²⁴ –, maar voor de liturgie-vierende gemeente is het tevens wezenlijk dat zij zichzelf overstijgt en ontvankelijk is voor het transcendente. Dan kan er ruimte ontstaan voor een verhoopt perspectief, voor een oriëntatie op de toekomst; dan wordt er een opening geboden voor de eschatologische dimensie van de liturgie. De met de anamnetische structuur gegeven drieslag van de liturgie beperkt zich dikwijls tot het heden en het verleden; de eschatologische dimensie blijft daardoor onderbelicht. Zoals de ruimtelijke dispositie een naar binnen gerichte liturgie en een in zichzelf gekeerde gemeente kan bevorderen, zo kan zij er ook toe bijdragen de beslotenheid open te breken door bijvoorbeeld een excentrisch oriëntatiepunt te creëren. In het onderstaande zal ik aangeven hoe deze twee dimensies in balans gebracht kunnen worden en samen kunnen gaan, zowel het communautaire aspect als een zichzelf overstijgende oriëntatie.

Ondanks de toegenomen betrokkenheid en de beklemtoning van het gemeenschapsaspect, is de liturgie in veel opzichten een ritueel-op-afstand gebleven, dat voltrokken wordt door de voorganger(s). Men kan zich afvragen of de herontdekking en de herwaardering van de gemeente als het subject van de liturgie in de huidige liturgische praktijk voldoende recht worden gedaan. Als de gemeente het subject van de viering is, is zij dus degene die liturgie viert. Dat is een principieel andere benadering dan we altijd gewend zijn geweest en waar we nog steeds mee vertrouwd zijn. Volgens die opvatting draagt de priester de mis op of ‘heeft’ de voorganger een dienst, waar de gemeente aan mee doet. In feite gaat het hier om een afgeleide participatie door de gemeente. Zij doet mee met iemand anders. Het doet denken aan de typering die Hans Küng in zijn memoires geeft van de kerk van zijn jeugd: “Zij, de clerus, de hiërarchie, *zijn* de kerk, wij, de leken *behoren* tot de kerk.”²⁵ Liturgie is echter niet bestemd vóór het volk, maar is een handeling ván het volk. Een vergelijking tussen de beginwoorden van het eucharistisch ritueel, de *ordo missae*, in het missaal van Trente en het missaal van Vaticanum II is in deze symptomatisch. Trente spreekt over de priester die de mis gaat vieren (*Sacerdos missam celebraturus*), terwijl de orde van dienst van Vaticanum II inzet met de woorden *Populo congregato*: “Als het volk verzameld is.”²⁶

²⁴ Zie de *Constitutie over de heilige liturgie* Sacrosanctum Concilium 7.

²⁵ H. KÜNG: *Bevochten vrijheid. Herinneringen* (Kampen 2003) 45.

²⁶ Vgl. A. DE KEYZER: *Om voor Gods gelaat te staan. Een expositio missae* (Baarn 1999) 78-79; A. HEINZ: Overwegingen omtrent de kunst om de kerkelijke liturgie te vieren, in LAMBERTS (red.): *Ars celebrandi of de kunst van het waardig vieren van de liturgie* 17-41, hier 18.

4. Een nieuw ruimteconcept

De huidige inrichting van de kerken gaat terug op de *versus populum*-opstelling, waar in de eerste helft van de twintigste eeuw mee geëxperimenteerd werd, en die na Vaticanum II wereldwijd is ingevoerd. Het vergrote priesterkoor en de dominante liturgische centra of podia zijn daar uitgewerkte varianten van. Dit concept is gedacht vanuit de priester of de voorganger; hij is degene die de liturgische handeling voltrekt. Het bijzondere is dat hij daarbij gericht is tot de gemeente. Ondanks de vele pogingen en initiatieven om de kerkgangers zoveel mogelijk bij de liturgie te betrekken, zijn zij toeschouwers gebleven. De boven beschreven effecten van deze inrichting en de inzichten van de Liturgische Beweging en Vaticanum II vragen echter om een andere benadering, waardoor het perspectief verspringt. Wanneer de blikrichting niet bepaald wordt door de bedienaren, maar door de gemeente als het eigenlijke subject van de liturgie, dan is het uitgangspunt van de reflectie niet gericht op de plaats van het altaar en van de priester, maar op de dispositie van de gelovigen in de ruimte.²⁷ Als de gemeente de primair handelende instantie is, ligt het voor de hand om de plaats van handeling daar te situeren waar die gemeente zich bevindt, namelijk in het kerkship. Dat is dan in feite het liturgisch centrum en niet het priesterkoor. In het Duits kan dit kernachtig worden uitgedrukt in het begrippenpaar: *Gemeinderaum* = *Feierraum*.

Om architectonisch en ritueel tot uitdrukking te brengen dat de ruimte de weerspiegeling is van de verzamelde gemeente, dient de gangbare dichotomie doorbroken te worden en moet er gezocht worden naar een andere geleding van de ruimte. Niet een podium of liturgisch centrum inrichten waar de gemeente zich omheen schaaft, maar de plaats van handeling verleggen naar het kerkship. Vanuit deze optiek is er de afgelopen decennia een ruimtelijke dispositie ontworpen die gebaseerd is op de elliptische vorm.²⁸ Dit zogenaamde 'communio-model' dat al langer verschillende toepassingen kent in Engeland en Amerika,²⁹ en dat de laatste jaren vooral in Duitsland wordt gepropageerd,³⁰ is gebaseerd op het koor van de middeleeuwse kerk, waarbij de dispositie van het koor is getransponeerd naar het kerkship. In plaats van het priesterkoor wordt het kerkship het liturgisch centrum. De toeschouwersruimte wordt tot vier-ruimte getransformeerd. Het ontwerp van dit communio-model gaat uit van de

²⁷ STERNBERG: Kirchenbau. Historische Vergewisserungen 67-68.

²⁸ Zie VAN TONGEREN: Naar een dynamisch en flexibel gebruik van de ruimte 103-110.

²⁹ Zie voor verschillende voorbeelden GILES: *Re-pitching the tent*.

³⁰ Zie de literatuur in noot 4, en voor afbeeldingen en beschrijvingen van concrete voorbeelden vooral GERHARDS (Hrsg.): *In der Mitte der Versammlung* 30-55, en GERHARDS, STERNBERG & ZAHNER (Hrsg.): *Communio-Räume* 106-199.

bipolariteit van de eucharistieviering door de woorddienst en de eucharistie als de twee hoofdbestanddelen van de viering ruimtelijk te positioneren in het kerkship: ambo en altaar vormen de twee brandpunten van de ellips. De stoelen of banken voor de kerkgangers bevinden zich in twee gebogen lijnen tegenover elkaar en verbinden de beide brandpunten, zodat een elliptisch grondplan ontstaat. Volgens dit model wordt de liturgie gevierd *in der Mitte der Versammlung*, zoals de titel luidt van een boekje dat een liturgiecommissie van de Duitse bisschoppenconferentie uitgaf over alternatieve kerkinrichtingen, gebaseerd op een elliptische opstelling.³¹ In verschillende Anglicaanse kerken is dit concept bewaard gebleven, vanwaar het is overgenomen in de Dom van Utrecht. De inrichting van kloosterkerken, met de tegenover elkaar geplaatste koorbanken, is van oudsher ook op dit model geënt. Uit architectonisch oogpunt lijkt de ellipsvorm een geschikt model voor herinrichtingen, omdat deze goed ingepast kan worden in het rechthoekige of langwerpige grondplan van de meeste bestaande kerken. De ellips ontkent niet de lengtewerking van het gebouw maar neemt wel afstand van de dominante tweedeling in kerkship en priesterkoor [afb. 3].

Het gemeenschapsaspect van de viering komt in het elliptisch grondplan nadrukkelijk naar voren, en het theatrale aspect is gereduceerd omdat een centraal podium ontbreekt. Omdat de ruimtelijke dichotomie van priesterkoor/liturgisch centrum en kerkship is opgeheven, is ook de polemische communicatievorm afgenomen. Voor al deze aspecten geldt echter dat de genoemde effecten sterk afhankelijk zijn van de meer gedetailleerde concretisering en invulling van dit grondplan, en van de wijze waarop de liturgie er gestalte krijgt. De voorbeelden in de literatuur laten zien dat de vormgeving sterk kan variëren. Wat is de plaats van de voorgangers en van het koor? Zitten ze apart, tegenover de gemeente, of maken ze er deel van uit? Staan altaar en ambo op de twee buitenste punten van de ellips of meer naar het midden? Staat het altaar aan de absiszijde van de ellips en de lezenaar aan de zijde van de ingang of andersom? Naarmate de ellips aan beide uiteinden meer gesloten wordt, neemt de kans toe dat de liturgie meer naar binnen gericht is en in zichzelf besloten raakt. De vraag naar het oriëntatiepunt in de ruimte en in de viering hangt hiermee samen. Is dit de leegte in het midden, of de paaskaars, de icoon of het bloemstuk die daar misschien (soms) worden neergezet? Is het nu eens de lezenaar en dan weer het altaar, zodat de kerkganger zich steeds anders moet oriënteren? Is het de tegenover gelegen zijwand, of is de ellips zo geopend dat de aandacht nog wordt getrokken door de absis of het buiten gebruik gestelde priesterkoor?

De enige plek in Nederland waar een rooms-katholieke kerk is ingericht volgens dit elliptisch model is tot op heden de Jozefkerk in Nijmegen. In Vlaardingen is weliswaar een nieuwbouwkerk ontworpen met een voorstel voor een

³¹ GERHARDS (Hrsg.): *In der Mitte der Versammlung*.

elliptische inrichting, maar gaandeweg het overleg met de parochianen heeft men ervan afgezien en gekozen voor een halve cirkel rondom een podium. Wel heeft men bij de bouw rekening gehouden met de mogelijkheid om op termijn alsnog om te schakelen naar een ellips [afb. 4 en 5].³² Voordat men in Nijmegen tot een inrichting en opstelling volgens dit model koos, heeft er een lang proces van nadenken en overleg plaatsgevonden. Men heeft zich daarbij niet primair laten leiden door liturgiehistorische of ecclesiologische motieven, maar men is vooral op zoek gegaan vanuit een liturgische spiritualiteit. Die invalshoek zal niet verbazen, aangezien deze kerk sinds 1995 de thuisbasis is van het naast de kerk gelegen Carmel-klooster, waar onder andere de karmelieten wonen die aan het Titus Brandsma Instituut werkzaam zijn.³³ Uit onvrede met de bestaande situatie die zij in 1995 aantroffen, zijn zij op zoek gegaan naar een andere indeling van de ruimte, waarbij de vraag centraal stond: hoe ritualiseer je de ontmoeting van God en mens: welke spirituele dynamiek bepaalt het ritueel? Bestudering van het ritueel maakte inzichtelijk dat de basisdynamiek zich afspeelt tussen twee actanten: God en het volk. Er is sprake van een dubbele beweging: van God naar de mens en van de mens naar God. De eerste beweging concentreert zich rond de Schrift, wanneer in de woorddienst de Schrift wordt geopend en de mens het woord van God ontvangt. De tweede beweging is rond de tafeldienst geconcentreerd, waar de mens zich richt tot God in de lofprijzende dankzegging van het eucharistisch gebed. Er is sprake van *katabasis* en *anabasis* tegelijk, een neergaande en opstijgende beweging, die in de mystiek als één worden gezien. Ook volgens de Constitutie over de liturgie vormt deze dubbele beweging, van God naar de mens en van de mens naar God, de grondstructuur van de liturgie.³⁴

³² Er wordt momenteel wel op meer plaatsen gewerkt aan toepassingen en uitwerkingen van het *communio*-model. De Mariakerk in Oosterhout (N.-Br.) wordt verbouwd om dienst te doen als pleisterplaats waar religie, kunst, cultuur en politiek elkaar ontmoeten; naast ruimtes voor expositie, documentatie, theater en ontmoeting, wordt er ook een liturgische ruimte gecreëerd en deze krijgt een elliptische inrichting. In Maassluis hebben de samengevoegde parochies Andreas en Petrus en Paulus opdracht gegeven voor een nieuwbouwkerk die in 2004-2005 gerealiseerd moet worden en waarvan het ontwerp een elliptische inrichting laat zien; zie voor een beschrijving en voor foto's van het ontwerp en de maquette van deze kerk M. BAAUW: De autonome rol van de architectuur in de huidige kerkbouwopgave. Ruimtelijke geleding als antwoord op de huidige kerkbouwopgave, in K. DOEVENDANS & GJ. VAN DER HARST (red.): *Het kerkgebouw in het postindustriële landschap* (Zoetermeer 2004) 227-244, hier 235-239.

³³ Voor mijn informatie ben ik gedeeltelijk schatplichtig aan dr. Ad de Keyzer, medewerker van het Titus Brandsma Instituut, en aan mevrouw Hetty Berflo, die woonachtig is in het genoemde Carmelklooster.

³⁴ Zie de *Constitutie over de heilige liturgie* Sacrosanctum Concilium 33.

Ritueel betekent dit dat het primair gaat om de interactie tussen God en mens; het ritueel geeft gestalte aan het mysterie van de ontmoeting tussen God en zijn volk. Binnen een dergelijke benadering, waar God en het volk/de gemeente de twee primaire actanten zijn, staan kwesties als actieve deelname en het volk als subject van de liturgie nauwelijks ter discussie. Er zijn in wezen maar twee partijen in het spel: God en de mens, en een verdere differentiatie van het volk in verschillende rollen of functies is secundair. Een voorganger maakt vóór alles deel uit van het Godsvolk, van de gemeente, en vervult pas in tweede instantie daarbinnen een specifieke rol. In tweede instantie, want het gaat niet om wat de voorgangers doen, maar om wat het volk, de gemeente doet. Volgens deze benadering is het niet zozeer de *lector* die leest, maar *God* die tot zijn volk spreekt middels de Schrift; of anders gezegd: niet de lector *leest*, maar het volk *luistert*. Het accent ligt op het horen en niet op het lezen. Het lezen is de rituele vorm waarin Gods woord tot klinken wordt gebracht, en het is de praktische voorwaarde om het luisteren mogelijk te maken. Op vergelijkbare wijze is deze benadering ook van toepassing op de zang en het gebed. Niet de cantor of het koor dienen de zang te domineren, maar zij hebben de dienstbare taak om het volk in staat te stellen om zingend in te stemmen met Gods toenadering en hem dank en lof toe te zingen. En datzelfde geldt voor de pastor: wanneer hij voorgaat in gebed, moet hij het volk in staat stellen om zich in nood en dank tot God te richten. De verschillende liturgische rollen zijn vooral voorwaarden-scheppend; zij moeten de mens in staat stellen om de ontmoeting met God gestalte te geven.

Vervolgens was de vraag: hoe vertaal je deze gronddynamiek, deze dubbele beweging tussen God en mens naar de ruimte? Om hier zo onbevangen mogelijk over na te kunnen denken, is men uitgegaan van een lege ruimte, zodat er geen blokkades werden opgeworpen door de bestaande inrichting. De grenzen waarbinnen men zich moest bewegen waren de grondplan en de buitenmuren. Net als bij het *communio*-model vormde de bipolariteit van de eucharistieviering de parameter voor de ruimtelijke dispositie, maar nu vanuit spiritueel-liturgisch oogpunt.³⁵ De wederzijdse betrekking tussen God en mens krijgt ritueel gestalte in deze bipolariteit. Woorddienst en eucharistie brengen deze dubbele beweging tot uitdrukking die gematerialiseerd is in de ambo en het altaar: de ambo als de rituele plaats vanwaar God tot zijn volk spreekt en het altaar als de rituele plaats vanwaar het volk zich dankzeggend tot God richt. Deze twee objecten verbeelden de interactie tussen de twee actanten van de viering. Dit resulteerde in een elliptische opstelling, waarbij ambo en altaar als twee contrapunten ten opzichte van elkaar werden gesitueerd temidden van de

³⁵ Door de wijze waarop de verschillende nevenruimtes zijn ingericht en functioneren, is er eigenlijk sprake van een polycentrisch ingerichte kerk. Op dat aspect ga ik hier niet verder in.

gemeente, zodat hun onderlinge dynamiek ook ruimtelijk werd weerspiegeld. De plaatsing van lezenaar en altaar wijkt af van de dispositie die meestal bij het communio-model wordt gehanteerd, maar is bewust zo gekozen. Niet zoals gebruikelijk het altaar, maar de lezenaar is aan de absiskant van de ellips geplaatst, zodat de gemeente zich naar de absis richt wanneer zij luistert naar de Schrift. Aan de ingangszijde vormt het altaar het andere brandpunt van de ellips. Bij de tafeldienst sluit de gemeente zich van beide zijden van de ellips aan een achter het altaar, zodat men als in een halve cirkel rond het altaar is geschaard, maar tevens vanachter het altaar gezamenlijk gericht is op de absis [afb. 6 en 7].

Hoewel de kerk geen dominant axiaal grondplan kent, vormt de bescheiden absis het oriëntatiepunt in de ruimte, hetgeen geaccentueerd wordt door de oorspronkelijke polychromie en iconografie, en nog versterkt wordt door de indirecte kunstverlichting. Voor het overige is de absis volledig ontmanteld; het oorspronkelijke meubilair is vervangen door een groot houten kruis dat op de grond ligt. Door de elliptische opstelling wordt er geen afbreuk gedaan aan de ruimtelijke werking van de bestaande architectuur en blijft de absis liturgisch functioneren als oriëntatiepunt in de ruimte. Hoewel het gebouw vrijwel geen geleiding meer kent in meer en minder sacrale zones, en ook de absis van zijn sacraliteit is ontdaan, vormt de absis op een heel natuurlijke manier een excentrisch oriëntatiepunt, waardoor de beslotenheid van de kring opgebroken wordt en de onderlinge betrokkenheid verbonden wordt met wat ons zelf overstijgt. Omdat in het liturgisch ritueel de absis de richting aangeeft vanwaar God tot de mens spreekt en waarnaar de mens zich keert wanneer hij zich richt tot God, wordt daar het goddelijke of het transcendente als het ware gesitueerd, of beter gezegd: gesuggereerd; het wordt immers niet gematerialiseerd. Een lichte aanpassing van de hier gekozen dispositie zou de beoogde ruimtelijke werking wellicht nog enigszins kunnen versterken. Door de ellips enigszins te transformeren tot een U- of een V-vorm met de open zijde aan de kant van de absis, blijven de brandpunten van de ellips gehandhaafd als de ruimtelijke uitdrukking van de liturgische basisdynamiek, maar wordt de gezamenlijke oriëntatie meer vanzelfsprekend gestuurd naar een excentrisch punt.

5. Tot slot

In zijn bespreking van de liturgieviering *versus populum* als belangrijk resultaat van de liturgievernieuwing bekritiseert Ratzinger de onderliggende visie op het wezen van de liturgie als gemeenschappelijke maaltijd, en stelt hij het verdwijnen van het oosten als gezamenlijke gebedsrichting, ten gevolge van de 'omkering' van het altaar, ter discussie.³⁶ Afgezien van de vraag of door de beklemtoning van het maaltijdkarakter de betekenis van de eucharistie niet al te zeer gereduceerd wordt, impliceert het gemeenschapsaspect van de maaltijd in de gedachtegang van Ratzinger nog niet, dat voorganger en volk tegenover elkaar gepositioneerd dienen te zijn. Dat aspect kan ook tot uitdrukking komen wanneer iedereen zich aan dezelfde zijde van de tafel of het altaar bevindt. Daarom bepleit hij een herwaardering van het oosten als gemeenschappelijke gebedsrichting. Maar omdat bij de huidige dispositie een gelijke gerichtheid bij het gebed onmogelijk is, en om te voorkomen dat de priesterkoren en liturgische centra in alle kerken weer verbouwd moeten worden, stelt hij voor om een kruis centraal op het altaar te plaatsen als een gezamenlijk oriëntatiepunt. Omdat het kruis (als teken van de Mensenzoon) en het oosten al in de vroege kerk met elkaar in verband werden gebracht, zou een kruis als centraal oriëntatiepunt tussen gemeente en voorganger kunnen functioneren als een innerlijk oosten.³⁷ Daarmee revalueert en sauveert Ratzinger de inhoudelijke aspecten van het oosten als gemeenschappelijke gebedsrichting, maar biedt hij voor de fysieke oriëntatie op het oosten een symbolisch alternatief.

De suggestie van Ratzinger lijkt gekunsteld, en de effectiviteit van zijn voorstel mag betwijfeld worden. Bovendien blijft de naar binnen gerichte dynamiek in stand bij een handhaving van de *versus populum*-dispositie, met als gevolg dat het accent blijft liggen op de onderlinge communicatie tussen podium en kerk-schip. Een herbezinning op het oosten als gebedsrichting kan ons wel weer attent maken op de inhoudelijke dimensies die er sinds de vroege kerk mee verbonden zijn. Als verwijzing naar de opkomende onoverwinnelijke zon is het oosten het kosmisch symbool van Christus en van de verrijzenis, en verbeeldt het de parousie en onze bestemming. Wanneer we deze verbeelding van transcendentie (weer) met de liturgie willen verbinden (om zo ook de eschatologische dimensie van de liturgie weer meer gestalte te geven), is het niet noodzakelijk haar fysiek in het oosten te lokaliseren; die verbeelding kan van haar kosmisch aspect geabstraheerd worden, temeer daar de beleving van het oosten in onze leefwereld nauwelijks een relevante referentie vormt. De wijze waarop het

³⁶ RATZINGER: *Der Geist der Liturgie* 65-73.

³⁷ *Ibidem* 72-73.

communio-model in Nijmegen vorm heeft gekregen, laat zien dat een excentrisch oriëntatiepunt deze functie kan vervullen, ongeacht in welke windrichting dit is gelegen. In axiaal gebouwde kerken van voor 1960, zoals ook in Nijmegen, zal dit overigens doorgaans het oosten zijn, omdat daar in de regel de absis is gesitueerd als het architectonisch oriëntatiepunt van de ruimte. De Nijmeegse invulling respecteert ons verlangen om het gemeenschapsaspect van de eucharistische maaltijd tot uitdrukking te brengen en tevens wordt het risico van de in zichzelf gekeerde gemeenschap vermeden door de beslotenheid van de kring open te breken. Nog voordat hij ze geuit had, komt de uitwerking van het communio-model in Nijmegen aan de bezwaren van Ratzinger tegemoet, hoezeer het ook de vraag is of hij met een dergelijke dispositie content zou zijn.

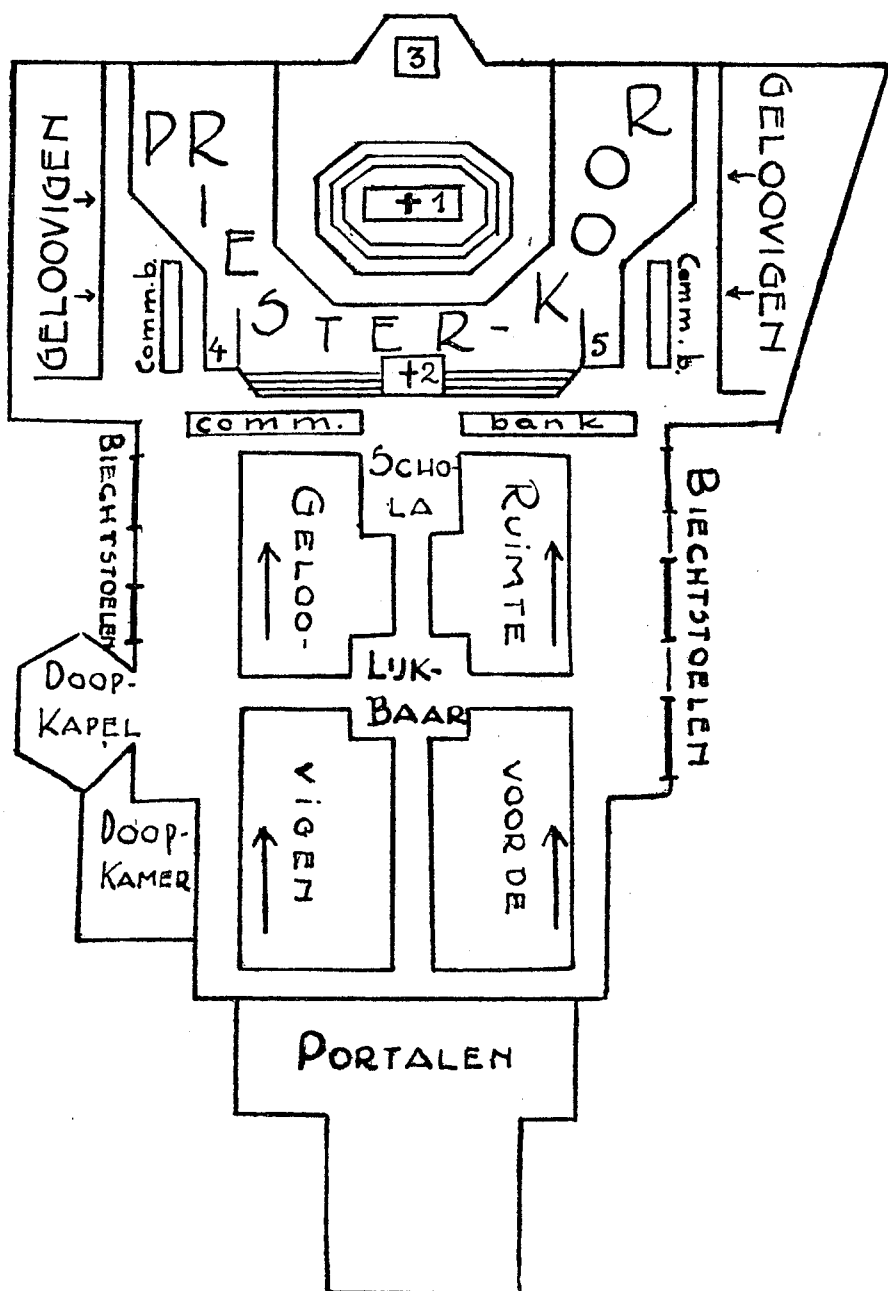
Summary

The prevalent liturgical disposition of Roman-Catholic churches goes back to initiatives and experiments of the Liturgical Movement. Since Vatican II this has become accepted worldwide. Characteristic for this disposition is the extension of the chancel into the nave and the location of a freestanding altar suitable for the *celebratio versus populum*. The liturgical rituals were performed in this renewed sanctuary, soon denoted as 'liturgical centre'. Increasingly, persons, actions and objects were situated here. The priest, lector, cantor, acolytes, musicians and the choir are positioned in the liturgical centre, as are the bride and groom at the wedding ceremony or the children at a family service. The altar and ambo are positioned here, as are the cross, the Easter candle, the Advent wreath, piano and organ and images which visualize the theme of the celebration. The liturgical center is a stage, a *Bühne* where the ritual is performed. The community takes part from a distance as an onlooker and listener.

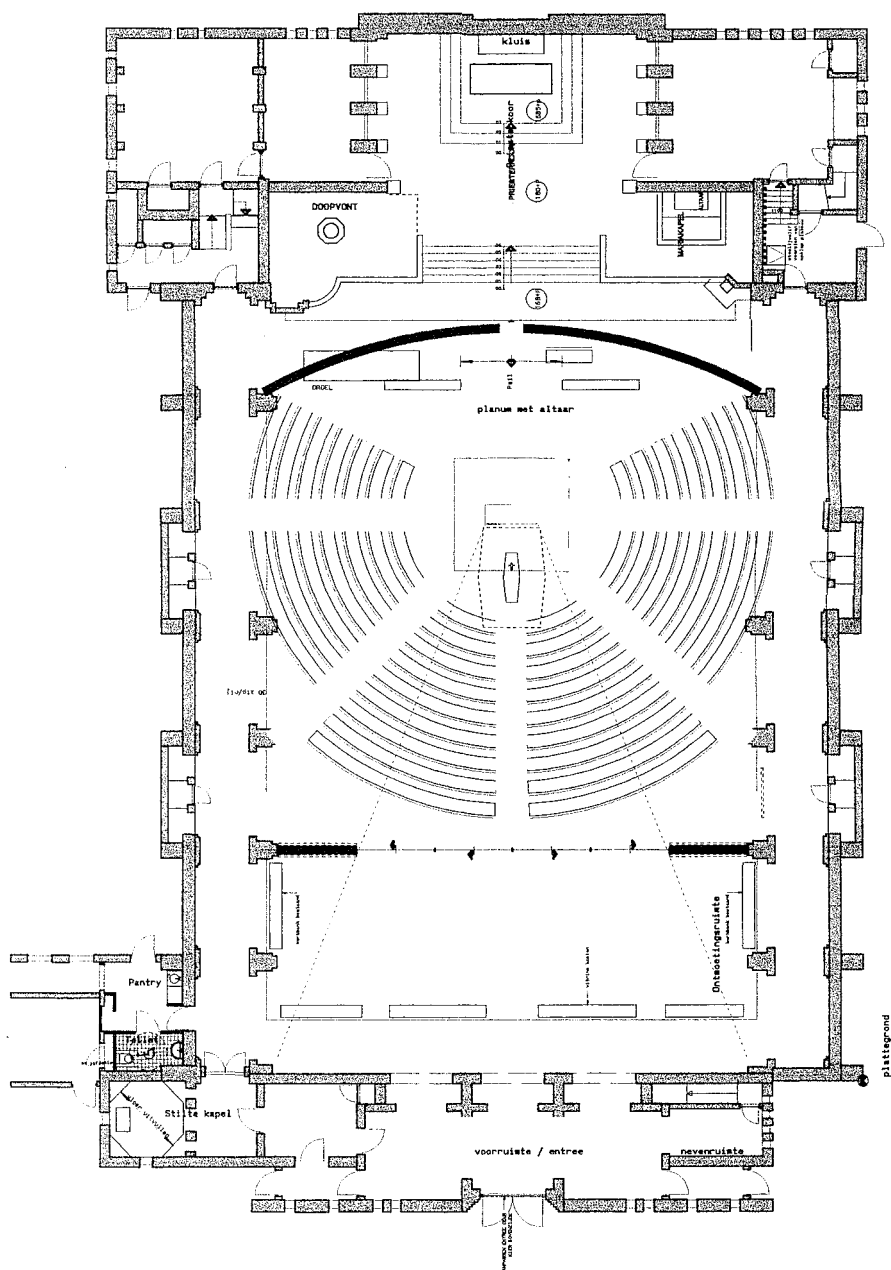
The most important change of this new arrangement or re-ordering is the creation of a different kind of interaction. The traditional dichotomy of the space has remained, but has acquired a polemic character, because the liturgical center and the nave are now emphatically in opposition. Functionaries (priest, lector, choir) and community are situated face to face, opposite of each other. As a consequence the most important form of communication is set between the two poles: the liturgical center (the leaders) and the nave (the community).

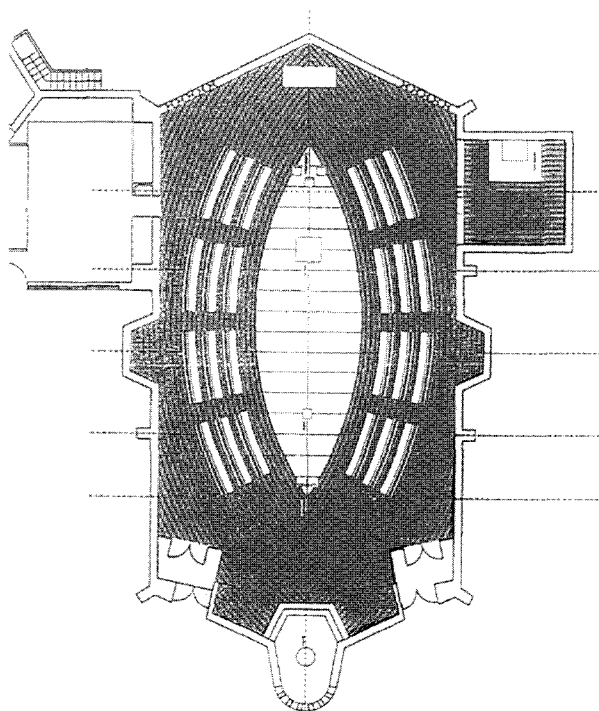
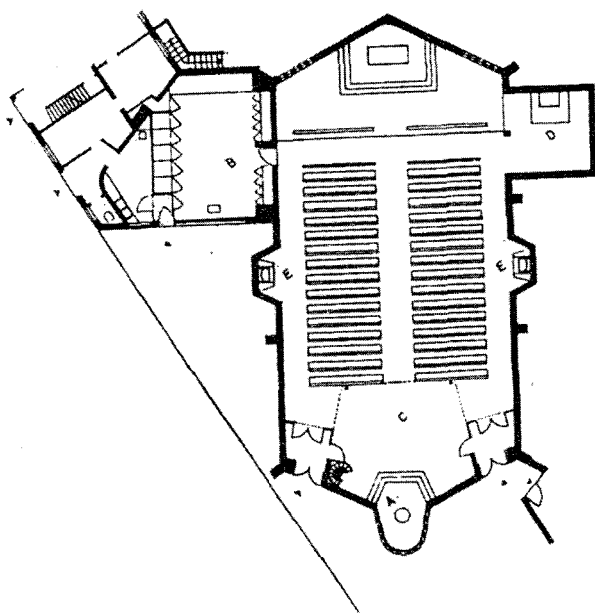
The rediscovery and revaluation of the community aspect of the liturgy and the meaning of the community as the subject of liturgy do not match with this dichotomy. The basic dynamics of the liturgy exist of a double movement: the interaction between God and man. God speaks to mankind and man turns to God in praising, thanking and begging. This double movement is ritually expressed through both listening to the Bible and praying, and is materialized through both ambo and altar. The *communio* model with its elliptic disposition can support and strengthen this interaction three-dimensionally. This is shown in the new disposition of St. Joseph church (Nijmegen), that has applied this model as a true reflection of the basic structure of the liturgy.

Louis van Tongeren is als universitair docent Liturgiewetenschap werkzaam aan de Theologische Faculteit Tilburg. Correspondentieadres: Prof. Dondersstraat 65, NL - 5017 HH Tilburg, A.J.M.vTongeren@uvt.nl.

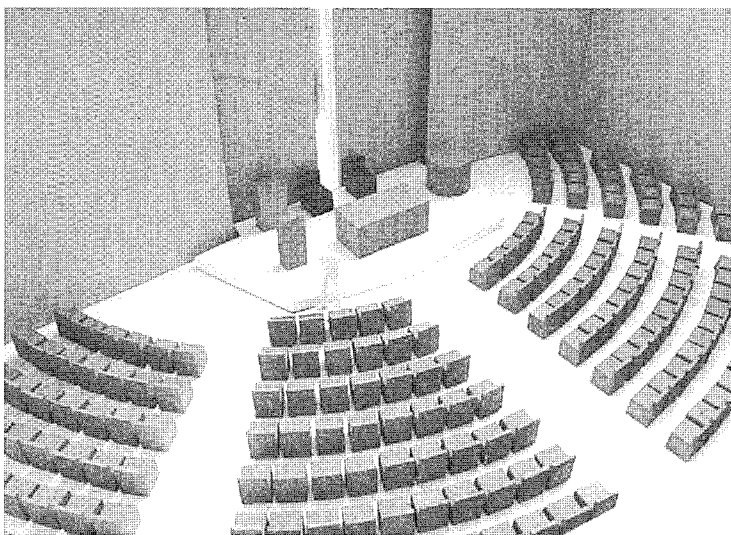
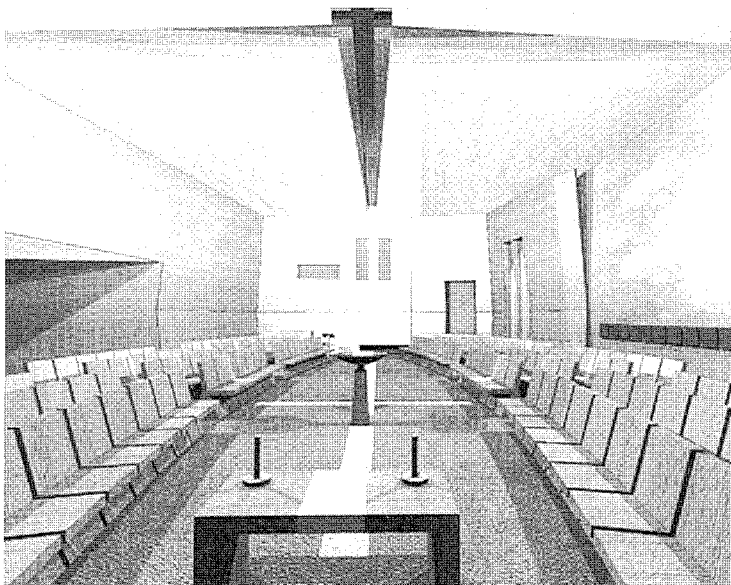

Plattegrond van de kerk van St. Antonius Abt te Rotterdam.
 1. altaar; 2. sacramentsaltaar; 3. preekstoel; 4. en 5. ambo's.

3 St.-Franciscus, Bonn, voor en na de herinrichting (uit: GERHARDS (Hrsg.): *In der Mitte der Versammlung* 48-49).

- 4 Ontwerp nieuwe kerk in Vlaardingen; animatie met elliptische inrichting; 01-10 Architecten, Rotterdam.
- 5 Ontwerp nieuwe kerk in Vlaardingen; animatie met opstelling in halve cirkel; 01-10 Architecten, Rotterdam.

